

Юрій МАТЕЛЕШКО (Ужгород)

**„СТРАНА”, „ЗЕМЛЯ”, „ВОЛОСТЬ”: СПЕЦИФІКА
ВЖИВАННЯ НА РІВНІ ТЕРМІНОЛОГІЇ
ТА КОНКРЕТНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОДИНИЦЬ
В „ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ”**

Вчені вже давно помітили таке явище сучасної (і не лише сучасної) гуманітарної науки, яке дехто іменує як „хаос дефініцій”. Проблема полягає в тому, що під одним і тим же самим терміном розуміють зовсім різні, іноді діаметрально протилежні, сутності. Все це зрештою призводить до дальшого „народження” „нової” термінології, яка позначає все ті ж „старі” реалії, які були відомі задовго до цього. Ба більше того, термінами можна „гратися”, спекулювати ними в інтересах тих чи інших. Не є винятком в цьому і історична наука, яка тісно зв'язана з ідеологією і де згадані проблеми є особливо помітними. Тільки уніфікація, введення в науковий обіг загальноприйнятої термінології, максимальне спрощення (але не примітивізація!) та скорочення її кількості зможе „очистити” історію від тих термінологічних нашарувань, які утруднюють дослідження та пізнання історичної дійсності.

В даному дослідженні ми спробуємо розібратися в термінах, які позначають великі територіальні одиниці Київської Русі. Основна наша мета – з'ясувати сутність „страли”, „землі” та „волості” як на рівні термінології, так і конкретних одиниць на основі найбільш вагомого джерела при дослідженні історії Русі ІХ – початку ХІІ ст. – „Повісті временних літ”.

В дослідженні вперше застосовано метод контент-аналізу. Сутність його полягає в посторінковому аналізі джерела, виявленні в ньому абсолютно всіх випадків згадування про відповідні реалії, облік їх, класифікацію вживань за контекстом і значенням тощо. Таким чином, цей метод дозволяє максимально „вичавити” інформацію з названого джерела, що в кінцевому підсумку дозволить найбільш об'єктивно висвітлити ті чи інші реалії та оптимізувати термінологію політичної історії Київської Русі ІХ – ХІ століть.

Хоча наше завдання полягає у всеоб'ємному дослідженні вищезгаданих одиниць, але основна увага буде приділятися політико-адміністративному аспекту проблеми.

Дана проблема ще не була предметом окремого дослідження, але окремі її аспекти порушувались в історичній літературі. Причому дослідники не стільки досліджували саму проблему, сутність вищеназваних термінів, скільки використовували ці терміни в своїх дослідженнях.

На відміну від „страни”, якій історики не приділяли майже ніякої уваги, „земля” і „волость” були предметом більшого зацікавлення.

В історіографії широке застосування одержали такі терміни як „земля”, „Русская земля”. Широко вживаючи поняття „земля”, вчені так і не дали визначення цього поняття. Коли, скажімо, М.Н.Тіхоміров говорив про „Київська землю” [13, 285], невідомо, чи він мав на увазі якесь політичне утворення, чи, скажімо, тільки географічну область. Так само вчений вживає назви „Переяславська земля” [13, 309], „Волинська земля” [13, 315], „Галицька земля” та ін. [13, 328].

Називаючи Київську [14, 46], Чернігівську, Переяславську [14, 84], Новгородську [14, 157], Полоцьку [14, 196] та інші землі, І.Я.Фроянов та А.Ю.Дворніченко водночас щодо них вживали термін „волость”, що означає „місто – держава” (Київська волость [14, 69], Чернігівська волость [14, 86] і т.д.). Причому термін „земля” є в них більш географічним, просторовим, а „волость”, „місто-державна” чисто політичним, адміністративним [14, 61].

Спроби внести деяку ясність в розуміння названого терміну ще більше ускладнювали його. Так, Л.В.Алексєєв без всякої аргументації дійшов до висновку, що „земля” в розумінні літописця – сукупність уділів, економічно, політично, культурно зв'язаних з головним містом (у даному випадку Полоцьком), і адміністративно підпорядкованих йому [2, 203].

Термін „Руська земля” („Русская земля”) увів в науковий обіг А.Н.Насонов, який вважав, що в давнину в Середньому Подніпров'ї існувала держава, яка називалася „Руською землею” і основними центрами якої були Київ (головне місто) Чернігів та Переяслав. Згодом вона увійшла до складу Київської держави у якості територіального і політично пануючого ядра [10, 7]. З середини XI ст. „Руська земля” розпадається на Київське, Чернігівське, Переяславське князівства [10, 28]. Пізніше сам термін, як і концепція Насонова були сприйняті багатьма радянськими

істориками і по суті майже не піддавалися ревізії (за винятком деяких модифікацій).

Дещо інакшої думки дотримувався інший радянський історик Б.Д.Греков, який прийшов до висновку, що термін „Русская земля” був в X – XII ст. тотожним терміну „Русское государство”: оскільки давні автори термін „земля” застосовували і до Візантії, і до Польщі, і до Угорщини, і до Болгарії, і до Русі, він допускає, що в них була якась підстава висловлюватися так, а не інакше. В цих організаціях автор бачив щось спільне – а саме їх державність [4, 357 – 358]. Зі слів Грекова випливає, що терміном „Руська земля” позначалось не лише територіальне ядро Київської Русі у складі Київщини, Переяславщини та Чернігівщини, але й уся давньоруська держава.

Забігаючи наперед, скажемо, що для IX – XI ст. вживати термін „земля” щодо територіальних одиниць, що входили до складу Руської держави (Чернігівська, Переяславська, Новгородська землі тощо), недоцільно, принаймні в політичному плані. А термін „Руська земля” можна застосувати не лише до Київщини, Чернігівщини та Переяславщини, оскільки „Руська земля” явище не лише територіальне чи політичне, воно вбирає в себе всю сукупність земель, якими володіли князі з династії Рюриковичів.

В історичній науці утвердилась думка про волості як території, розташовані навколо певних міст та адміністративно зв'язаних з ними. Так, Михайло Грушевський під „волостями” розумів території, зв'язані з певними градами, як їх політичними центрами. Саме вони, як вважає історик, стають „властивою підставою дальших політичних відносин” [5, 374].

Владимирський-Буданов уявляв Київську Русь як союз волостей і пригородів під владою старшого міста (земська теорія). Основу давньоруської держави становлять не князівські (Соловйов) і не племінні (Костомаров) відносини, а відносини територіальні. Кожна земля складається з старшого міста, пригородів і волостей. Старше місто по відношенню до пригородів і волостей є община керуюча [3, 75 – 77].

За М.Дьяконовим, якогось єдиного і спільного адміністративно-територіального поділу державних територій Київська Русь не знала. У якості адміністративно-територіальних одиниць автор називає міста, пригороди і волості, причому волость означає перш за все владу або право, а вже потім об'єкт, який знаходився під владою [6, 138].

Названими проблемами цікавився і С.В.Юшков. Він взагалі пропонує викинути термін “городова волость” з наукового ужитку, натомість пропонує вживати термін земля – князівство. Основною територіальною одиницею, що входили до складу Київської держави, було так зване племінне князівство, а далі – феодална сеньйорія [16, 148 – 149].

В.В.Карлов стверджував, що для істориків давньої Русі поняття „город” і „волость” давно виявилися тісно зв'язаними, що витікає з характеру літописних документів, в яких володіння якимось городом завжди ідентично володінню і його округою – волостью. В історичній літературі стало загальноприйнятим, говорить історик, що якщо в літописі йде мова про стягнення данини з якогось міста, то це треба розуміти як стягнення данини з „города і волості”, навіть якщо літописець цього і не згадує. Автор вважає, що „города” і „городові волості” були основними складовими ланками політичної структури Давньої Русі [7, 43].

Котляр погоджується з думкою Карлова і Юшкова, що володіння якимось містом по літопису завжди тотожне володінню його округою (волостью, землею) [8, 6]. Коли територіальні об'єднання в Західній Русі стали вже реальністю (кінець XI ст.), поняття „місто” і „волость” розглядаються літописцем як тотожні. Але в той же час, зазначає автор, ототожнення цих понять бере свій початок ще в ранньому періоді [9, 14]. Котляр в словах літописця під 1100 р. „Поими брата своего Василка к себе, и буди вам едина власть Перемышль» бачить те, що „к этому времени вокруг Перемышля сформировалась волость, ставшая уделом одного из Ростиславичей – Володаря» [9, 15].

Б.А.Рибаков встановив прямий взаємозв'язок між виникненням міст і формуванням навколо них феодалних територіальних округів – волостей. Феодалне місто було осередком феодалної знаті об'єданого навколо нього земельного округу (волості), в силу цього воно і являлось її адміністративним центром [11, 55 – 56].

„Волость” є невід'ємною частиною теорії І.Я.Фроянова про існування на Русі самоврядних міст-держав. На початку XI ст. утворюються так звані „городові волості”, які склалися з головного міста разом з пригородами і сільськими округами [15, 232]. Між містом і волостью існував територіальний, економічний,

політичний, військовий та судово-адміністративний зв'язок [15, 240].

За В.М.Ричкою, адміністративно-територіальна структура Київської землі визначалася сукупністю феодальних волостей, які історично об'єктивно складувалися в д.п. XI – п. тр. XII ст. Поділ на волості був закономірним наслідком розвитку феодальних відносин [12, 77]. Вчений стверджує, що про тісний взаємозв'язок міста та його округу свідчить тісний зв'язок терміну “волость” з поняттям “город”, який прослідковується в джерелах (випадки 1036, 1093, 1097 рр. та ін.) [12, 79]. Також “волость” вживається у значенні приміської території, а також в широкому розумінні (земля) [12, 80]. Еволюція терміну “волость” в літописах, на думку Рички, в значній мірі відбиває завершальний етап формування державної території давньої Русі і пов'язаний з ним процес становлення адміністративно-територіальної структури феодальних областей – земель-князівств, складовими яких були – “городові” волості [12, 82].

По суті, майже всі радянські історики (за винятком Фроянова) дотримувались погляду на волость як на феодальне князівське володіння, яке підпорядковане феодальному центру – місту. Причому відповісти на питання, що конкретно являла собою ця волость, з яких утворень вона складалася, а найголовніше, де все це відбито в джерелах, представники радянської (як і дорадянської) історичної школи так і не змогли. Нижче ми покажемо, що волость – це володіння певного князя. Причому це володіння не якоюсь невизначеною округою, яка знаходилась у підпорядкуванні певного міста, а володіння цим самим містом (містами). Якихось інших територіальних одиниць, названих „волостю”, в джерелах просто не існує (принаймні для IX – XI ст.).

Слово «страна» вживається в „Повісті” принаймні в двох основних значеннях: як „сторона” в значенні певної сторони територій, предмету, або сторони якоїсь угоди, та як територія, країна, населена певним народом або народами.

Почнемо з першого. Вперше в значенні „сторони” слово „страна” вжито при описуванні легенди про Кия, Щека та Хорива. Зокрема, в повісті говориться: „перевозъ баше тогда съ вноаѣ страны Днепра тѣмь глѣху на перевозъ на Києвъ” [1, 5*]. Далі слово „страна” вживається в значенні сторони певного предмету. Так, хозари

* Тут і надалі ми будемо посилатися на аркуші відповідного джерела.

відмовилися брати данину з полян коли ті їм показали свій меч: „и рѣша старцѣ Козарьстии . не добра дань княже мы доискахомса вружьємь ѡдиноѡ страны . рѣкше саблами . а сихъ вружьє ѡбоюду ѡстро . рекше мечи” [1, 7 зв.] В договорі Ігоря з греками від 912 року, зокрема, в пункті, що стосується питання про полонених, слово „страна” вживається в значенні як „сторони”, так і „держави”:

„ѡ тѣхъ аще полонаннкъ ѡбою страну дѣржи^М есть . или ѡ Руси или ѡ Грѣкъ . проданъ въ ину страну . вже ѡбращеть^С или Русинъ или Грѣчинъ . да не купать и възвратать и . скупленое лице въ св^Ою страну . и възмутъ чѣну его кунѡщии . или мнетьса въ куплю на дань челадинаѡ цѣна” [1, 14]. Як бачимо, на початку в першому випадку „страна” вживається як „сторона” договору, в інших двох – як держава. В договорі з греками від 945 р. в одному випадку слово „страна” можна трактувати і як „сторона” і як „країна”:

„иже помыслить ѡ страны Рускыѡ . раздрушити таковую любовь . и еліко ихъ сщєние приѡели суть . да приимуть мѣсть ѡ Баѣ вседѣржитела” [1, 18 зв.]. В цьому ж договорі є декілька місць, де вжито слово „сторона”, причому в значенні „держави”: „и да възвращаються съ сп^Сниємь въ свою сторону” (про руських купців авт.) [1, 19 зв.]. Інші випадки стосуються заборони руському князеві воювати в Корсунській країні („стороні”) [1, 20]. Така плутанина зі словами „страна” – „сторона” може бути пояснена їх спільним походженням. Напевно, ще в додержавні часи вживалося тільки значення „сторона” в найширшому контексті, означаючи певне просторове направлення. Коли ж суспільне життя ускладнилося, „страна” – „сторона” стали вживатися і в значеннях країни, народу, зберігши і своє первісне значення певної сторони якогось простору. Пізніше слово „страна” стало позначати державу, а „сторона” вживатися власне в значенні сторони. Під 968 роком, коли на Русь напали печеніги, слово „страна” вживається шість разів у значенні сторони, берега Дніпра [1, 26 – 26 зв.]. Під 992 роком вжито два рази у значенні сторони річки, причому в одному випадку написано „сторона” [1, 46]. В 1026 році Ярослав та Мстислав розділили державу по Дніпру: Ярослав взяв одну сторону, а Мстислав іншу [1, 56]. Під 1036 роком слово „страна” вживається у значенні сторін розташування бойових підрозділів дружини [1, 56 зв.]. Під 1074 роком в життєписі про св. Антонія слово „страна” вживається в значенні сторони тіла, певного боку тіла [1, 71зв.]. Під 1091 роком два рази вживається слово „страна” теж у значенні сторони (лівої –

правої) [1, 77 зв. - 78]. Аналогічно „страна” вживається під 1115 роком [1, 105 – 105 зв.]. Всього в значенні „сторони” слова „страна” – „сторона” вживаються в „Повісті” вісімнадцять разів.

Слово „страна” в політико-територіальному значенні вживається починаючи з біблійних часів. Так, говорячи про страни, які дістались Яфету, літописець називає Мідію, Албанію, Боспор, Вірменію, Скіфію, Сарматію, Іллірію та інші. Слід відмітити, що в якості однієї зі стран автор називає слов`ян [1, 3].

Саме цим і починається ототожнення страни з народом, який її населяє. Скажемо, що в більшості випадків „страна” в політико-територіальному значенні має саме цей смисл, що далі і покажемо. Цікавими є слова літописця: „и часть всакоѡ страны. и нарицаюмую Гѣнию” [1, 3 зв.]. Можливо, автор мав на увазі „чати́на Азії, яка зветься Іонія” (Ліхачов. Пер.). Тоді тут ми маємо справу з цілою частиною світу, яку літописець нарік „страною”. Але слід сказати, що це випадок одиничний. Винятком є і Адріатичне море, яке літописець теж назвав строною [1, 3].

Далі літописець говорить, що після розділення народів сини Сима взяли східні страни, сини Хама – південні, а Яфетові – західні і північні. Від останніх і пішли слов`яни [1, 4]. Цікаво те, що автор „Повісті” називає страни переднім числом, ніби по розселенню синів Ноя вони вже існували, а не з`явилися пізніше. Слід сказати, що в даному випадку, та й в деяких інших [1, 5 зв.] „страна” може означати й „край”, „землю”, тобто вживатися в більш широкому значенні, означаючи певну не обмежену чимось територію.

Потім автор, говорячи про звичаї різних народів, згадує страну індусів та її внутрішні райони [1, 7]. Наступною згадується страна хозар, а вірніше настанова хозарських старців щодо полян: „си имуть имати и на на^ѣ дань. и на инѣхъ странахъ” [1, 7 зв.]. Під 907 роком згадується страна греків [1, 12 зв.]. В умовах договору з греками 912 року називаються страна русичів та страна греків у значенні держав (але, можливо, і сторін договору) [1, 14 – 15]. Важливо відмітити, що це є юридичний документ, і тут менше допускається літературної свободи, зокрема багатозначність слів, якою „грішить” літописець. Далі автор повісті говорить, що Олег мав мир з усіма странами [1, 14]. Тут теж слово „страна” вжито в політико-адміністративному значенні. В 941 році Ігор пішов на греків і підкорив Віфінську і Нікомідійську страни [1, 17]. Це, як бачимо, тільки частини візантійських земель, і тут, напевно,

основним принципом виділення стран автором став не етнічно-адміністративний, а суто територіально-адміністративний принцип. Так само під 945 роком в договорі з греками згадується Корсунська сторона, яка теж виділена за таким самим принципом [1, 20]. Як і в попередніх договорах, тут теж вживаються страна русичів та страна греків в політико-адміністративно-етнічному значенні [1, 19 – 21]. Схоже прослідковується в договорі Святослава з греками 971 року. Тут фігурують такі страни: Руська, Грецька, а також Корсунська та Болгарська [1, 29]. Всі вони вжиті в значенні „держава, країна певного народу”. Під 988 роком, роком хрещення Русі, вжито фразу „християнські страни”, які пізнали Бога [1, 44 зв.]. Слово „страни” тут теж вжиті в значенні „країни”. Цікаво проаналізувати відомості, які літописець подає під 1024 роком. В Суздалі повстали волхви, після чого автор повісті говорить: „и матежь. великъ . и голодь въ всеи странѣ той” [1, 55 зв.]. Тобто літописець називає Суздальщину країною. Але цей випадок є одиничний. Ще цікавіший наступний уривок: „сице Бѣ наводитъ по грѣхомъ на кою землю . гладомъ или моромъ” [1, 55 зв.] В даному випадку автор не робить різниці між землею та країною. Наведемо ще декілька прикладів, коли слово „страна” означає „народ”. В 1066 році Ростислав був в Тмутаракані та брав данину з касогів та „в ыны^x странахъ” [1, 62]. Ще чіткіше це проявляється в уривку під 1111 роком, коли руські князі після перемоги над половцями повернулися додому зі славою великою, яка рознеслася як по всіх людях, та і „ко всимъ странамъ далнимъ рекуше къ Грекомъ . и Оугромъ и Лахомъ . и Чехомъ . дондеже и до Рима проиде на славу Бу” [1, 101 зв.].

Є декілька уривків, в яких виходячи з контексту слово „страна” може означати і „території, землі, які знаходяться в певній частині світу: на півночі, сході і т. д.” Так, в оповіді про Александра Македонського говориться, що він дійшов в східні страни до моря, до так званого Сонячного місця, і побачив там людей нечестивих з племені Яфета [1, 86]. Потім він загнав їх в північні страни в гори високі [1, 86 зв.]. Всього слово „страна” („сторона”) у значенні територія, країна-народ вживається в „Повісті” 55 разів.

Така неоднозначність у вживанні слова „страна” та у його значенні може бути пояснена специфікою давньоруської мови того часу та особливостями світогляду літописця. Водночас йшла певна еволюція семантики слів „сторона” – „страна”. Фактично, друге поняття вичленовувалося і розвивалося з першого і ще не набуло в

достатній мірі самостійного змісту. Мислення людини початку XII століття не було схоже на мислення людини нашої доби. Для літописця не існувало держави в сучасному розумінні, не існувало того уявлення про адміністративно-територіальний поділ, яке звичне для нас. Для нього держава – це земля, населена народом, це край, це князь. Він, мабуть, не вважав це за помилку, коли вживав вирази „ліва страна Дніпра” та „страна Греків”. Він не мав ще тої термінологічної залежності, яка прийшла пізніше. Головне для нього – контекст, образність, смисл, а не самі слова та терміни. Так і ми лише в контексті можемо розуміти значення тих чи інших слів.

Єдине що нам залишається, це співставляти слова літописця з нашими знаннями про ті часи. Бо коли ми твердимо, що автор мав на увазі, говорячи про „страну Греків”, грецьку державу (Візантію), а не скажімо самих греків, грецьких правителів або грецькі луки, пасовища та виноградники, то ми спираємося саме на наші знання про те, що в цей час в греків існувала держава Візантія. Так само і з Київською Руссю.

Отже, під „страною” в політико-адміністративному значенні цього слова ми розуміємо велику політичну організацію на рівні держави, при цьому ця держава має певну етнічну окраску. Коротше: „страна – держава народу”.

Досить близьким до поняття „страна” є поняття „земля”. В „Повісті минулих літ” воно вживається набагато частіше (аж 265 разів) і теж має декілька контекстів вживання.

Так, в широкому значенні воно може означати саму Землю. На початку своєї оповіді літописець, описуючи біблійні часи, говорить про поділ Землі синами Ноя, про те, що Бог зрозсівав по землі всі народи [1, 3 зв.]. В цьому контексті слово „земля” вживається і в оповідях про створення Богом неба, землі, зірок, місяця і сонця [1, 32 зв.], та й взагалі в різних біблійних сюжетах [1, 34 – 36 зв.]. Згадуються і різні знамення по всій Землі. Цікаві відомості під 1113 роком, коли автор говорить, що бувають знамення не по всій землі, а в окремих землях, і одна земля його може бачити, а інша ні. Для прикладу він наводить Єрусалимську землю [1, 102]. Таким чином, в одному уривку одне й те слово має різні значення: „планета Земля” та „земля народу”.

Ще слово „земля” може вживатися в значенні „грунт”, „площа під ногами”. Так, в 992 р., коли печеніги напали на Русь, в бою з печенігом русич вдарив його об землю [1, 46 зв.]. Або при облозі

Белгороду в 997 р., щоб обманути печенігів, місцеві жителі сказали, що вони мають їжу від землі [1, 48]. Під 1037 роком, прославляючи князів Володимира та Ярослава, автор повісті в переносному смислі говорить, що перший зорав землю та розмягчив хрещенням, а другий засіяв її книжними словами [1, 57]. Згадує літописець і про землетруси [1, 79]. та стовпи вогняні (блискавки), які освічують землю [1, 98].

Як ми вже зазначали, значення слів „страна” та „земля” в політичному контексті досить подібні. Але між ними є й певні відмінності. По-перше, слово „земля” вживається в „Повісті” більше ніж в три з половиною рази частіше. Це і не дивно, враховуючи аграрний характер Київської Русі та культ землі, поширений в слов`ян. Напевно, спочатку слово „земля” вживалося суто в значенні „земля, на якій працюють”, „земля, по якій ходять”, а вже потім, з ускладненням суспільних відносин з`явилося поняття „земля – територія народу”, „земля - держава народу”, „земля – батьківщина”.

По-друге, якщо слово „страна” в основному вживалося по відношенню до іноземних народів та їх територій і держав (лише в договорах з греками, як було сказано вище, по відношенню до Русі вживалося слово „страна”, та й то його можна в багатьох випадках трактувати як „сторона договору”). Слово ж „земля” також вживається по відношенню до іноземних територій, але найбільше разів воно вжито по відношенню до своєї рідної, Руської землі. Лише виразів „Руська земля” зустрічається в „повісті” 67. Не говорячи вже про вирази „наша земля”, „Русь” та ін. Слід відмітити, що кількість вживань виразу „Руська земля” збільшується в напрямку з початку до кінця повісті. Це може бути пояснено формуванням концепції „єдиної Руської землі”. В абсолютній більшості випадків вираз „Руська земля” вживається в однині, але є декілька виразів, де це словосполучення вживається в множині („руські землі”). Так, під 955 роком наведені слова княгині Ольги: „аще Бѣ въсхощетъ помиловати роду моего. и земли Руськыє. да възло^т имъ на срѣце вбратити^с къ Бу” [1, 25 зв.]. В іншому випадку під 971 роком наведені слова Святослава до воїнів: „оуже намъ нѣк^амо сѧ дѣти . и волею и неволею стати противу . да не посрами^м земли Рускиє” [1, 28]. В інших випадках дане словосполучення вживається в однині. Важко сказати, чи це описка автора, чи свідоме написання такого словосполучення. Ліхачов ці два випадки

переклав як „земля Русская”. Якщо ж літописець свідомо пішов на таке написання виразу, то він мав на це певні підстави, адже в цей період (50 – 70-ті рр. X ст.) ще тільки відбувалось об’єднання під владою Київського князя різних земель, і воно було далеко не завершеним. Можливо, й ідея „єдиної Русі” ще тільки почала формуватися. У всякому разі в автора „Повісті минулих літ” ідея „єдиної Руської землі” домінувала.

Слід сказати, що назва „Руська земля” починає вживатися в повісті з 852 року. Цей рік і є початком хронології повісті. Літописець говорить: „индикта . ѿ . наченшу Михаилу цѣрствовать . нача сѧ прозывати Рускаѧ земля” [1, 8]. Це явно входить в протиріччя з 862 р., коли літописець говорить про запрошення варягів (русі), від яких і прозвалася „Руська земля” [1, 8 зв.]. До цього замість вислову „Руська земля” вживався вислів „Слов’янська земля” [1, 5 – 6]. Після 852 року словосполучення „Слов’янська земля” вживається тільки два рази під 898 роком, коли автор описує прихід угорців та в оповіді про Кирила і Мефодія [1, 10 – 10 зв.]. Хоча дана тема вимагає спеціального дослідження, дозволимо припустити, що „Руська земля” явище не тільки територіальне і воно не обмежується лише територією Київщини, Чернігівщини та Переяславщини. Літописець цим терміном позначав всю державу Рюриковичів, всі їхні володіння, причому на протязі д.п. IX – XI ст. В цілому ж наш погляд близький до вищенаведеної думки Грекова з цього питання.

Як видно з повісті, поступово формується концепція про князя як володаря землі. Вже під 945 роком говориться про посланих „Ѡ Игорѧ . великого княза Рускаго . и Ѡ всеѧ княжьѧ . и Ѡ всѣ^x людии Рускоѧ земли” [1, 18 зв.]. В 969 році Святослав сказав, що хоче жити на Переяславці на Дунаї, бо там „єсть среда земли моєї”. Князь вибрав це місце тому, що з різних земель (Угорщини, Чехії, Візантії, Русі) сюди стікаються різні блага [1, 26 зв.]. Під 988 роком говориться: „Володимиръ же просвѣщенъ самъ и сѣви его . и земля его” [1, 45 зв.]. Під 1015 роком говориться прямо, що князь „глава єсть земли” [1, 52 зв.]. Про князя ж Володимира сказано, що він заступник землі [1, 49]. Під 1036 роком, після смерті Мстислава, літописець каже, що Ярослав став „единовластечъ . Рускои земли” [1, 56 зв.]. В своїй настанові синам перед смертю Ярослав сказав: „аще ли будете ненавистно живуще . въ распрахъ которающеса . то и сами погибнете . и землю ѡцѣ своихъ и дѣдъ погубите” [1, 60].

Як пише літописець, в 1089 році була освячена церква Печерська святої Богородиці „при бл҃говѣрно^м кнѣзи Всеволодѣ . державному Роускиѣ земля” [1, 77]. Це єдиний випадок після 1054 року, коли якогось князя було названо „князем Руської землі”. Це може свідчити, що 1054 роком закінчився період самодержавства на Русі, та було започатковано нову форму правління, за якої теж збереглася назва „Руська земля”, при чому вживається вона набагато більше разів. Так, в період з 852 року по 1054 виразів „Руська земля” вжито 20 разів, а в період з 1054 по 1117 – аж 47 разів. Це принаймні свідчить про те, що в суспільстві продовжувала домінувати ідея єдиної Руської землі.

Крім Руської землі, в повісті згадуються такі землі: Грецька [1, 12], Англійська, Волошська, Угорська, Болгарська [1, 3 зв. – 4], земля ятвягів [1, 32], Єрусалимська [1, 34], Єгипетська [1, 37 зв.], Ізраїльська [1, 40], Лядська [1, 54 зв.], земля касогів [1, 55].

В політичному контексті слово „земля” близьке до слова „страна” і означає „держава народу”, „територія народу”, „батьківщина народу”. Є випадки, коли в одному контексті вживаються ці два слова, маючи одне й те саме значення. Так, скажімо, в договорі з греками 912 року поряд зі словом „страна” вживається слово „земля” [1, 14 – 15]. Але якщо взяти всі договори вцілому, то слово „страна” в них вживається набагато частіше.

І, нарешті, третя основна відмінність між „страною” і „землею” полягає в тому, що слово „земля” вживається і по відношенню до територіально – політичних одиниць, які знаходяться всередині Руської землі, і які, по суті, є складовими частинами територіальної структури Київської Русі (вище було сказано, що слово „страна” було вжито лише один раз щодо Суздальщини).

Найбільше уваги з усіх земель літописець приділив Древлянській землі. На 945 рік Древлянська земля була залежною від київського князя, про що свідчить данина, яку збирав князь Ігор. Про високий ступінь самостійності говорить те, що земля мала свого князя, який самостійно управляв землею. Про це також свідчить вбивство древлянами Ігоря, який нахабно збирав податки з древлян. Що характерно, перед вбивством Ігоря відбулася якась рада древлян зі своїм князем, після якої було вирішено вбити київського князя [1, 21 зв.]. Мало того, що древляни вбили Ігоря, вони ще хотіли, щоб його дружина пішла за їхнього князя Мала [1,

22]. Щоб зламати опір древлян, підступна Ольга спочатку знищила їхню еліту [1, 22 зв. – 23], а потім спалила головне місто Древланської землі Іскоростень [1, 23 зв.]. Про підкорення Древланської землі свідчать слова літописця, який каже, що після цього пішла Ольга з сином і дружиною по Древланській землі, встановлюючи данини і податки, які були ще важчими за попередні [1, 24]. Під 970 роком зазначається, що князь Святослав поставив сина Олега в древлян [1, 27 зв.]. Таким чином, самостійність Древланської землі як племінного об'єднання була ліквідована. Восстання Древланська земля згадується під 977 роком, коли Ярополк переміг Олега, який сидів в Древланській землі [1, 29 зв.]. Правда, під 988 роком літописець повідомляє, що Володимир посадив свого сина Святослава в древлян (але слово “земля” тут вже не вживається) [1, 45 зв.].

Під 947 роком в повісті зазначається: „Иде ОҀлга к Новугороду . и оустави по Мьстѣ . погосты и дань . и по Лузѣ погосты и дань и вброкы . и ловища еѧ суть по всеи земли . и знамениѧ и мѣста и погосты” [1, 24]. Це перший (і єдиний) випадок, де названа Новгородська земля (та й те, не прямо). Уривок вказує на певну залежність цієї землі від Києва, так як її жителі обкладалися даниною, встановленою з Києва. Але все ж таки Новгородська земля мала досить велику самостійність, про що свідчить уривок під 970 роком. В цей рік до Святослава прийшли новгородці, говорячи, що б він дав їм князя, інакше вони самі знайдуть князя собі. Після відмови Ярополка і Олега за порадою Добрині новгородці попросили Володимира. Святослав зразу ж погодився. Таким чином київський князь не міг самостійно посадити в Новгороді свого ставленика. Потрібно було погодження з новгородцями, які в даному випадку самі виступили ініціаторами прикликання князя. В кінці уривку сказано, що не Володимир взяв Новгород, а навпаки – новгородці взяли Володимира собі: „и поѧша Новгородѣци Володімира себѣ” [1, 27 зв.].

Під 1096 роком згадуються Муромська і Ростовська землі, які захопив Олег та посадив там своїх посадників по містам і почав збирати данину [1, 87].

Слово „волость” („власть”) вживається в повісті 24 рази в трьох контекстах. В одному випадку воно може означати „право”. Так, в договорі з греками 945 року говориться про різні заборони русичам. Одна з них: „и да не ить волости зимовати оу стѣго Мамы”

[1, 19 зв.]. В другому випадку це слово означає „влада”. Так, в повісті говориться про владу сатани над людьми [1, 32 зв.], про владу Бога над людьми [1, 39]. Під 1073 роком зазначається, що Святослав був винуватцем вигнання брата, так як прагнув ще більшої влади [1, 67 зв.]. Під 1093 роком говориться, що Ярослав дуже любив свого сина Всеволода і дуже хотів, щоб він після своїх братів отримав владу стола свого Київського [1, 79 зв.].

У всіх інших вісімнадцяти випадках слово „волость” (власть) вживається у значенні „володіння”, „певна територія, якою володіє князь”, „власність князя”. Причому в одних випадках може вживатися слово „власть”, а в інших – „волость”. Напевно, спочатку вживалося тільки слово власть в найширшому значенні. Згодом почав діяти закон відкритого складу, за яким зі слова ”власть” виділилось слово „волость”. Спочатку ці слова мали приблизно однакове значення, та потім слово „власть” стало означати „влада”, а слово „волость” вживатися у вузькому контексті, означаючи „володіння”. В „Повісті...” ще чітко не відмежовані ці два слова, вони можуть означати одне й те саме, і тому зрозуміти значення цих слів можна лише виходячи з контексту.

Вперше слово „волость вживається під 862 роком, коли Рюрик почав княжити в Новгороді і роздавати своїм мужам волості: „и раздаѣ мужемъ своимъ волости . и города рубити . ввому Польтескъ . ввому Ростовъ . другому Бѣловзеро” [1, 8 зв.]. Таким чином, в даному випадку волостями є міста і вони є власністю великого князя Рюрика, який, маючи повну владу над ними, має право їх віддати у власність своїм людям. Під 975 роком говориться, що Свинельд, сина якого вбив Олег, підмовляв Ярополка, щоб він пішов на Олега і захопив волость його [1, 29 зв.]. Як ми вже згадували, Святослав в 970 році посадив Олега в Древлянській землі. Таким чином, тут волостью є більша територіальна одиниця – земля. Слід відмітити, що в даному випадку вживається слово „власть”. В 977 році Ярополк пішов на Олега і захопив його волость [1, 29 зв.]. Під 980 роком зазначається, що Рогволод мав волость свою Полоцьк, а Тур – Туров [1, 29 зв.]. Під 1036 роком говориться, що після смерті Мстислава „приѣ власть его Ярославъ . и бы^с единовластечъ . Руской земли” [1, 56 зв.]. Тут слово „власть” може мати двоякий зміст: як „влада”, або як „володіння”. Якщо в цьому випадку ми поставимо знак дорівнює між словом „власть” і словом „волость” (володіння), то тут волость прирівнюється до всієї

„Руської землі”. В цьому немає нічого дивного, адже збережено основний принцип „волості” – це власність, володіння князя. Недарма Ярослава названо „єдиновласником” Руської землі.

В наступному уривку під 1078 роком слово „власть” теж може означати „владу” або „володіння”: „Всеволодъ же сѣде Киевѣ на столѣ вѣа свое^ѣ і бра^ѣ свое^ѣ . переемь всю власть Рускую” [1, 76]. Тут теж, як і в попередньому випадку „волость” може стосуватися всієї Русі. Що цікаво, київський стіл був гарантом володіння Руською землею. Лише той володіє Руссю, хто володіє Києвом. Під 1093 роком літописець зазначає, що коли Всеволод княжив в Києві, то мав нещастя від своїх племінників, так як один хотів одну волость, а інший – іншу. І він, щоб замирити їх, роздавав їм волості [1, 80]. Таким чином, волость могла бути і спадковим володінням та надаватися у володіння родичам князя (не обов`язково синам). Так як з часом родичів ставало все більше і більше, то відповідно і волості ставали дрібнішими і чисельнішими. Це, напевно, і було однією з основних причин роздрібленості і міжусобиць. Наступний випадок підтверджує той факт, що волості були спадковими володіннями і передавалися від батька до сина. В 1096 році Олег Послав своїх послів до Ізяслава, який захопив Муром, кажучи: „иди оу волость вѣа своего Ростову . а то есть волость вѣа моего” [1, 86 зв.]. В цьому ж році Олег захопив землі Муромську і Ростовську. І послав до нього Мстислав посла свого, кажучи: „иди впять Мурому . а в чюжеи волостѣ не сѣди” [1, 87]. Таким чином, земля Ростовська є волостю. Отже, головною ознакою волості є факт володіння нею князем. В оповіданні про осліплення Василька в 1097 році, Святополк, виправдовуючись, говорив, що йому Давид сказав, що Василько вбив Ярополка, і його самого хоче вбити, захопивши його волость: Туров, Пінськ, Берестя, Погорину [1, 90]. В цьому ж оповіданні Василько говорить, що Теревовль – його волость нині і в майбутньому, що і сталося, бо невдовзі він одержав волость свою [1, 91]. Цікаво, що цьому уривку в першому випадку вживається слово „волость”, а в другому – „власть”. В наступному фрагменті Святополк пішов на Володаря і Василька, кажучи: „се есть волость вѣа мое^ѣ . и брата” [1, 92 зв.]. Таким чином, право на володіння волостю в даному випадку обґрунтовується на підставі володіння батька та брата.

Отже, волость – це володіння певного князя. Волость могла включати в себе або одне місто, або декілька міст, або багато міст.

Тобто, за величиною території волості були дуже неоднорідними. Скрізь всю повість проходить ідея, що Руська земля – волость (володіння) Київського князя. Очевидно, волость була спадковим володінням та вважалася лише князівською власністю. Правда, князь міг роздавати волості своїм мужам (посадникам), але вони були залежними від князя. Волості мали певну ієрархію. Наприклад, посажений в певну волость князівський син мав меншу владу, ніж його батько, який його посадив і від якого він, відповідно, залежав. Так, посажений в Древлянській волості Олег, не мав тої влади, що його батько Святослав, який володів всією Руською землею і від якого залежали його сини, яких він розсадив по різних місцях. Отже, волостью Святослава була вся Руська земля, а волостями його синів – лише певні частини цієї землі.

Щоб виявити усі волості, які існували в IX – XI століттях, потрібно використати формулу “князь + його володіння”. У зв’язку з постійним зростанням чисельності нащадків роду Рюриковичів почала зростати і кількість волостей, що в подальшому призвело до територіально-політичної роздрібленості.

Упродовж усього відображеного у „Повісті временних літ” періоді міста-волості роздавали лише Новгородський (Рюрик), Київський, Чернігівський (з 1054 р.) та Переяславський (з 1054 р.) князі. Це ще раз засвідчує, що трикутник Київ – Чернігів – Переяслав був ядром Руської держави, від якого виростили політико-адміністративні розгалуження в різних напрямках.

Підводячи підсумок нашому дослідженню, скажемо, що на сьогодні більшість термінів (дефініцій), що стосуються політико-адміністративно-територіального устрою Київської Русі IX – XI ст. „народжені в кабінетах” і не мають нічого спільного з тими реаліями, що впливають безпосередньо з основного джерела для дослідження даного періоду руської історії – „Повісті временних літ”. Поряд з тією реальністю, що відбита в джерелі, була сконструйована реальність другого порядку, яка сформувалася на стику поглядів істориків XX та XI століть. Ця реальність, без сумніву, виглядає набагато досконалішою, ніж та, що відображена у свідомості літописців, але чи відповідає вона дійсності? Та й взагалі, які існують критерії цієї самої історичної дійсності? На жаль, єдиним критерієм істинності історичних знань є першоджерело, яке, попри свою недосконалість, залишається останньою інстанцією, до якої звертаються при вирішенні тих чи

інших питань. Поки не вигадали „машину часу”, нам залишається лише „висмоктувати” інформацію з джерел, дотримуючись при цьому максимального узгодження здобутих нами знань з їхніми першоджерелами.

Враховуючи все вищесказане, ми прийшли до висновку, що, по-перше, „страна” в „Повісті временних літ” в політичному контексті вживається по відношенню до іноземних політичних, територіальних чи етнічних утворень. Найбільш виправданим є застосування названого терміну до тогочасних іноземних держав, державних утворень, або просто територій, на яких мешкали певні етноси. Недоцільно це поняття застосовувати по відношенню до Руської держави або територіальних одиниць, які знаходяться всередині неї.

По-друге, ми відкидаємо „народжену в кабінетах” думку, що в розглядуваний нами період існували землі як політичні чи адміністративні, ба навіть територіальні утворення, які знаходились всередині Київської Русі (Київська, Чернігівська, Переяславська, Новгородська, Полоцька, Ростовська та ін.). Ми вважаємо, що ці терміни було штучно перенесено з наступних досліджуваних епох в XI ст. Єдине, що можна припустити, це те, що в розглядуваний нами період (IX – поч. XII ст.) існували тільки зародки цих земель, самих же земель як якогось цілісного утворення просто не існувало. Про це свідчить і те, що землями в „Повісті” було названо лише Древлянську, Ростовську, Муромську та Новгородську (і те не прямо). А найголовніше, що „Повість” майже не дає уявлення про структуру цих „земель”. Так, скажімо, якщо ми говоримо про Чернігівську землю, то повинні існувати якісь одиниці, які знаходяться всередині цієї землі, причому вони повинні бути якось зв'язані з її головним центром. Якщо ми знаємо, що, скажімо, Чернігову (точніше, князю чернігівському) підпорядковувались декілька міст, чи можемо ми говорити про Чернігівську землю як політичне чи просто територіальне утворення? Проблема якраз і полягає в тому, що окреслюючи кордони тих чи інших земель, дослідники так і не змогли довести, що всі одиниці, які знаходились всередині цих кордонів, були якось зв'язані з головним містом землі. Названі землі в чисто територіально-географічному значенні теж „взяті” з наступних століть і так само штучно перенесені в досліджуваний нами період. Оскільки географія більш стабільне явище, максимально, що ми можемо собі дозволити, так це

вживання термінів „Переяславська земля”, „Полоцька земля”, „Смоленська земля” та ін. тільки в суто географічному значенні, не розуміючи при цьому під ними якихось територіально – політичних одиниць. Якщо і є якийсь сенс вживати термін „земля” по відношенню до політичних утворень, то тільки до територій племінних утворень, які номінально підпорядковувалися київському князю (Древлянська земля, Муромська земля та ін.), та й те тільки на певному етапі їхнього розвитку, коли вони зберігали значну самостійність. Тобто „земля” в цьому значенні буде означати державне утворення всередині Руської держави з високим ступенем самостійності та з певним етнічним забарвленням. Це, зрештою, узгоджується з „Повістю”, де „землями” названо декілька таких одиниць. Термін „Київська Русь” теж є кабінетним. У свідомості літописців натомість для позначення Руської держави (держави у їхньому розумінні цього слова) існував термін „Руська земля”, який застосовувався ними для позначення всіх територій, які були підпорядковані в тій чи іншій мірі (чи колись підпорядковувались) київському князю. „Руська земля” – не територіальне ядро Руської держави, а сама ця держава. Принаймні так впливає із джерела.

І по-третє, чи не єдиною політико-адміністративною реальністю в Руській державі, про яку ми можемо впевнено говорити, була волость. Волость – володіння князя. Вона могла включати в себе одне або декілька міст (можливо, сіл). Таким чином, говорити про „волость”, як територію, яка знаходилась навколо міста і була підпорядкована йому, недопустимо. В „Повісті...” „град” і „волость” ототожнюються. Як ще хтось міг побачити в джерелі якісь „округи” навколо міст під назвою „волості”, залишається великою загадкою. Отже, найбільш прийнятною загальною моделлю структури політико-адміністративного устрою Київської Русі IX – XI століть є така схема: „Руська земля” – „волость” – „град”. Під „Руською землею” мається на увазі сама Руська держава, під „волостью” – володіння того чи іншого князя, а під „градом” – конкретна територіальна підвласна одиниця. Дозволимо собі припустити, що основою цього устрою були особисті відносини між князями з династії Рюриковичів. До цього основного структурного ядра можна додати „землю” у значенні територіально-етнічної одиниці з високим ступенем політичної самостійності, „село” як малу територіальну

одиницю, підпорядковану князеві та „верв” як одержавлену общину. Але це тема окремого дослідження.

Джерела та література

I. Джерела.

1. Полное собрание русских летописей. Т.2. Ипатьевская летопись. Изд. второе. – Спб.: издание Императорской археографической комиссии, 1908. – 940 + 88 с.

II. Монографії, статті.

2. Алексеев Л.В. Полоцкая земля // Древнерусские княжества X – XIII вв. – М.: „Наука”, 1975. – С. 202 – 239.
3. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Изд. 6. – СПб, 1909.
4. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.: ООО „Издательство АСТ”, 2004. – 671 с.
5. Грушевський М.С. Історія України – Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. I. – 736 с.
6. Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. Изд. 4-е. – М. – Л.: Государственное издательство, 1926. – 402 с.
7. Карлов В.В. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья (к постановке вопроса) // Русский город (историко-методологический сборник). – М.: Издат. Моск. У-та, 1976. – С. 32 – 69.
8. Котляр Н.Ф. Роль и значение Киева в историческом развитии восточных славян // Киев и западные земли Руси в IX – XIII вв.: сб. статей. – Минск: Наука и техника, 1982. – С. 5 – 24.
9. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX – XIII вв. – К.: Наукова думка, 1985. – 184 с.
10. Насонов А.Н. „Русская земля” и образование территории древнерусского государства. – М.: Издат. Академии Наук СССР, 1951. – 262 с.
11. Рыбаков Б.А. Обзор общих явлений русской истории // Вопросы истории. – 1962. – № 4. – С. 55 – 56.
12. Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII в.) – К.: Наукова думка, 1988. – 124 с.

13. Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М.: Гос. изд. полит. лит., 1956. – 480 с.
14. Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю. Города-государства Древней Руси. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1988. – 269 с.
15. Фроянов И.Я. Киевская Русь: очерки социально-политической истории. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1980. – 256 с.
16. Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К.: Видавництво Академії Наук УРСР, 1939. – 210 с.

SUMMARY

Jurij MATELESHKO (Uzhorod)

„STRANA”, „ZEMLA”, „WOLOST”: SPECIFICITY OF THE USE AT A LEVEL OF A TERMINOLOGY AND CONCRETE TERRITORIAL UNITS IN " THE STORY OF TEMPORARY YEARS "

The author investigates a problem of the use of concepts "strana", "zemla", "wolost" in "the Story of temporary years" as at a level of a terminology, and concrete territorial units. These terms have some contexts of use in a source, but basic accent the author makes on administrative-political aspect of a problem. The word "strana" in this aspect is used under the relation before the large territorial formations at a level of the country. And this country has ethnic colouring. Close up to "strana" there is a concept "zemla". But "zemla" is used in a source much more often, is used basically in relation to " Ruskaya zemla" (whereas "strana" – foreign countries) and is used in relation to territorial units, which are inside "of Ruskaja zemla". Taking into account vague of the terms "strana" and "zemla", the author considers to unjustified use them in political - administrative meaning. With reference to IX – XI it is more expedient to centuries to use these terms only in geographical aspect. The basic attribute "wolost" is possession by it by prince. That is this certain possession of prince, which could consist of one or several territorial units (cities, of villages etc.) Thus author denies opinion about wolost as territories, which is near cities and is subordinated to it.